

ॐ

શ્રી પરમાત્મને નમઃ

અધ્યાય અઠારમો

ગીતાનો આ છેલ્લો અધ્યાય છે. તેના પૂર્વિધમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે અનેક પ્રશ્નોનું સમાધાન આપેલું છે અને ઉત્તરાધિમાં ગીતાથી શો લાભ છે તે દર્શાવી ગીતાનો ઉપસંહાર કર્યો છે. સત્તરમા અધ્યાયમાં આહાર, તપ, ધાન અને શ્રદ્ધાના વિવિધ પ્રકાર દર્શાવીને તે સૌનાં સ્વરૂપ સમજાવ્યાં છે. તે જ સંદર્ભમાં ત્યાગના પ્રકાર દર્શાવવા હજુ બાકી છે. મનુષ્ય જે કંઈ કરે છે તેની પાછળ કયું કારણ છે ? કોણ કરાવે છે. ભગવાન કરાવે છે કે પ્રકૃતિ આ પ્રશ્ન આરંભથી જ હતો. એના પર આ અધ્યાયમાં ફરી પ્રકાશ પાડ્યો. આ જ રીતે વર્ણવ્યવસ્થાની પણ ચર્ચા થઈ ચૂકી હતી. સૃષ્ટિમાં તેના સ્વરૂપનું વિશ્લેષણ આ અધ્યાયમાં દર્શાવ્યું છે. અંતમાં ગીતાથી મળનારી વિભૂતિઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

પાછલા અધ્યાયમાં અનેક પ્રકરણોનું વિભાજન સાંભળીને અર્જુને પોતે એક પ્રશ્ન કર્યો કે આપ ત્યાગ અને સંન્યાસને વિભાગ સહિત કૃપા કરી બતાવો.

अर्जुन उवाच
संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्क्रेशनिषूदन ॥१॥

अर्जुने पूछ्युः : ‘हे महाभाष्ठो, हे हृषयना स्वामी, हे केशनिषूदन, हुं संन्यास अने त्यागना साचा स्वरूपने अलग अलग रीते विस्तारथी ज्ञानवा ईच्छुं छुं. पूर्ण त्याग संन्यास छे. एमां संकल्पो अने संस्कारोनुं पश समापन छे अने ते पहेलां साधनानी पूर्ति माटे उत्तरोत्तर आसक्ति छोडवी अनुं नाम त्याग छे. अहीं बे प्रश्नो छे. प्रथम, हुं संन्यासना तत्त्वने ज्ञानवा ईच्छुं छुं अने बीजुं त्यागना तत्त्वने ज्ञानवा ईच्छुं छुं. ते विशे योगेश्वर श्रीकृष्ण बोल्या :

श्री भगवानुवाच
काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

अर्जुन ! केटलाक पंडितो काम्य कर्मोना त्यागने संन्यास कहे छे. ज्यारे केटलाक विचारशील पुरुषो कर्म-झणना त्यागने त्याग कहे छे.

त्यज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्यज्यमिति चापरे ॥३॥

केटलाक विद्वानो ऐम कहे छे के बधां ४ कर्मा दोषयुक्त छे, आथी तेनो त्याग करवो योग्य छे. ज्यारे बीजा केटलाक विद्वानो ऐम कहे छे के यज्ञ, दान अने तप ए त्यागवा योग्य नथी. आम, अनेक भतो प्रस्तुत करीने योगेश्वर श्रीकृष्ण पोतानो निश्चित भत दर्शवे छे.

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम् ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तिः ॥४॥

હે અર્જુન ! આ ત્યાગના વિષયમાં તું મારો નિશ્ચય સાંભળ. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ, ત્યાગ ગ્રાણ પ્રકારનો કહ્યો છે.

**યજ્ઞદાનતપःકર्म ન ત्याज्यं કાર्यમેવ તત् ।
યज્ઞો દાનं તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ् ॥૫॥**

યજ્ઞ, દાન અને તપ આ ગ્રાણ પ્રકારનાં કર્મ ત્યાગ કરવા જેવાં નથી. એ તો કરવાં જ જોઈએ, કારણ કે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ગ્રાણ પુરુષને પવિત્ર કરનારાં છે.

શ્રીકૃષ્ણો ચાર પ્રચલિત મતોનો ઉલ્લેખ કર્યો. કાર્ય કર્મોનો ત્યાગ, બીજો, સંપૂર્ણ કર્મફળનો ત્યાગ, ત્રીજો દીષયુક્ત હોવાથી બધાં જ કર્મોનો ત્યાગ અને ચોથો મત હતો - યજ્ઞ, દાન અને તપ ત્યાગવા યોગ્ય નથી. એમાંથી એક મત સાથે પોતાની સંમતિ દર્શાવતાં કહ્યું, અર્જુન, મારો પણ એ નિશ્ચિત મત છે કે યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ કિયાઓ ત્યાગવા યોગ્ય કર્મ નથી. આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં પણ ઘણા બધા મત પ્રચલિત હતા. એમાં એક યથાર્થ મત હતો. એ કાળમાં ઘણા બધા મત હતા, આજે પણ છે. મહાપુરુષ જ્યારે દુનિયામાં અવતરે છે ત્યારે અનેક મતમતાંતરોમાંથી કટ્યાશકારી મત તારવીને રજૂ કરે છે. દરેક મહાપુરુષે આવું જ કર્યું છે. શ્રીકૃષ્ણો પણ આમ જ કર્યું. એમણે કોઈ નવો માર્ગ નથી બતાવ્યો, પરંતુ પ્રચલિત એવા ઘણા મતોમાંથી સત્યને સમર્થન આપી સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું.

**એતાન્યપિ કર્માणિ સર્વં ત્યક્ત્વા ફલાનિ ચ ।
કર્તવ્યાનીતકિ મે પાર્થ નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ् ॥૬॥**

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભારપૂર્વક કહે છે, હે પાર્થ, યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ કર્મો કોઈ પણ જાતની આસક્તિ અને ફળને ત્યાગીને અવશ્ય કરવાં

જોઈએ. આ મારો નિશ્ચિત ઉત્તમ મત છે. હવે અર્જુનના પ્રશ્ન અનુસાર તે ત્યાગનું વિશ્લેષણ કરે છે.

**નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।
મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૭॥**

હે અર્જુન ! નિયત કર્મ કર (શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં નિયત કર્મ એક જ છે. યજની પ્રક્રિયાઓ નિયત શબ્દને યોગેશ્વરે આઠદસ વાર કહ્યો. તેના પર વારંવાર ભાર મૂક્યો. જેથી રખેને સાધક ભૂલીને બીજું કાંઈ કરવા ન લાગી જાય.) આ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે નિર્ધારિત કર્મનો ત્યાગ કરવો ઉચ્ચિત નથી. મોહથી તેનો ત્યાગ કરવો એ તામસ ત્યાગ કહ્યો છે. સાંસારિક પદાર્થોની આસક્તિમાં ફસાઈને કાર્યમ् કર્મ (નિયત કર્મ) એકબીજાનાં પૂર્ક છે, તેમનો ત્યાગ તામસી છે. આવો પુરુષ અધઃ ગચ્છતિ ક્રીટ-પતંગ પર્યત અધમ યોનિઓમાં જાય છે. કારણ કે તેણે ભજનની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો છે. હવે રાજસ ત્યાગ વિશે કહે છે.

**દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્લેશભયાત્યજેત् ।
સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફળં લભેત् ॥૮॥**

કર્મને દુઃખમય સમજુને, શારીરિક પીડાના ભયથી તેનો ત્યાગ કરનાર વ્યક્તિ રાજસી ત્યાગ કરીને પણ ત્યાગનું ફળ મેળવી શકતો નથી. જેનાથી ભજન ન થાય અને કાયક્લેશભયાત્, શરીરપીડાના ભયથી કર્મને ત્યાગી દે અવા મનુષ્ણનો ત્યાગ રાજસી છે. તેને ત્યાગ કરવાથી પરમ શાંતિ મળતી નથી. વળી,

**કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેર્જુન ।
સઙ્ગં ત્યક્ત્વા ફલં ચैવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥૯॥**

હે અર્જુન ! કરવું એ જ કર્તવ્ય છે એમ સમજુને ‘નિયતમ्’ – શાસ્ત્રવિધિથી નિર્ધારિત કરેલું તેમજ સંગદોષ અને ફળને ત્યાગીને કરેલું કર્મ

જ સાત્ત્વિક ત્યાગ છે. આથી નિયત કર્મ જ કરવું અને તે સિવાય જે કંઈ છે તેનો ત્યાગ. આ નિયત કર્મ પણ શું કરતા જ રહેવું કે તેનો પણ ત્યાગ કરવો પડે ? તે વિશે કહે છે, હવે અંતિમ ત્યાગનું રૂપ જોઈએ.

ને દ્વેષ્ટ્યકુશલં કર્મકુશલે નાનુષજ્જતે । ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥૧૦॥

હે અર્જુન ! જે પુરુષ અકુશલં કર્મ અર્થાત् અકલ્યાણકારી કર્મથી (શાસ્ત્રે નિયત કરેલું કર્મ જ કલ્યાણકારી છે. એથી વિચુદ્ધ જે કંઈ છે તે આ લોકનું બંધન છે. આથી અકલ્યાણકારી છે. આવાં કર્મથી) દ્વેષ કરતો નથી અને અકલ્યાણકારી કર્મમાં આસક્ત થતો નથી. જે કરવાનું હતું તે પણ બાકી નથી એવું વિચારનાર સાત્ત્વિક પુરુષ સંશયરહિત, જ્ઞાનવાન અને ત્યાગી છે. તેણે બધાનો ત્યાગ કર્યો છે. આમ છતાં પ્રાપ્તિ સાથે સંપૂર્ણ ત્યાગ જ સંન્યાસ છે. એવું બની શકે કે કોઈ સરળ માર્ગ હોય ? તેના પર કહે છે, ‘ના.’

ન હિ દેહભૂતા શક્વં ત્વક્રું કર્માણ્યશેષતः । યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્વભિધીયતે ॥૧૧॥

દેહધારી પુરુષો માટે (આપણે જે જોઈએ છીએ તે કેવળ શરીર જ નહિ, શ્રીકૃષ્ણના મત અનુસાર, પ્રકૃતિથી ઉત્પત્ત થયેલા સત્ત, રજસ્ અને તમસ્ – આ ગ્રણે ગુણો જ – આ જીવાત્માને શરીરમાં બાંધે છે. જ્યાં સુધી ગુણો છે ત્યાં સુધી જીવધારી છે. કોઈ ને કોઈ રૂપમાં શરીર બદલાતું રહેશે. દેહને કારણે જ્યાં સુધી જીવિત છે.) બધાં જ કર્માનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ સંભવ નથી, આથી એમ કહેવાય છે કે જે પુરુષ કર્મનાં ફળોનો ત્યાગી છે તે જ સાચો ત્યાગી છે. આથી, જ્યાં સુધી આ શરીર જીવિત છે ત્યાં સુધી નિયત કર્મ કરો અને તેનાં ફળોનો ત્યાગ કરો. બદલામાં કોઈ જ ફળની કામના ન કરો. સકામી પુરુષોનાં કર્માનું ફળ તો ઉત્પત્ત થાય છે.

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

સકામી પુરુષોનાં કર્મોના સારાં, ખરાબ અને ભિશ એવાં જાણ પ્રકારનાં ફળ, મર્યા પછી પણ હોય છે. તે જન્મજન્માંતર સુધી મળે છે. પરંતુ સંન્યાસિનામ् સર્વસ્વનો ન્યાસ (અંત) ત્યાગ કરનાર પૂર્ણ પુરુષોનાં કર્મોનાં ફળ કદી ઉત્પત્ત થતાં નથી. આ જ શુદ્ધ સંન્યાસ છે. સંન્યાસ પરમ ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા છે. સારાં-ખરાબ કર્મોનું ફળ તથા પૂર્ણ ન્યાસ કાળમાં એનો અંત, એ પ્રશ્ન અહીં પૂરો થયો. હવે પુરુષ જે શુભ અને અશુભ કર્મો કરે તેનું કારણ શું છે ? તે વિશે જોઈએ.

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

હે મહાબાહો ! સંપૂર્ણ કર્મોની સિદ્ધિ માટે પાંચ કારણો સાંખ્ય સિદ્ધાંતમાં કહ્યાં છે. તેને તું તારી પાસેથી સારી રીતે જાણી લે.

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्र पृथग्वेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥

આ વિષયમાં કર્તા (અર્થાત् મન), પृથક-પृથક્ કારણ (જેના દ્વારા કરાય છે તે જો શુભ હોય તો વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ, ત્યાગ, નિરંતર ચિંતનની પ્રવૃત્તિઓ કરણ હશે. જો અશુભ હોય તો કામ, કોષ, રાગ-દ્વેષ, લિપ્સા વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરણ હશે. કાર્ય તેનાથી પ્રેરિત હશે.) વિવિધ પ્રકારની જુદી જુદી ચેષ્ટાઓ (અનંત ઈચ્છાઓ), આધાર (અર્થાત् જે ઈચ્છા સાથે સાધન મળ્યું તે ઈચ્છા પૂરી થવા લાગે છે) અને પાંચમો હેતુ છે દૈવ અથવા સંસ્કાર તેની પુષ્ટિ કરે છે.

**शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्यायं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥**

મનુષ્ય મન, વાળી અને શરીરથી શાખ અનુસાર અથવા તેનાથી વિપરીત જે કંઈ કાર્ય કરે છે, તેનાં આ પાંચ જ કારણો છે. પરંતુ આવું છોવા છતાં પણ —

**तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धिवान् स पश्यति दुर्भितिः ॥१६॥**

જે પુરુષ અશુદ્ધ બુદ્ધિના કારણે તે વિષયમાં કેવળ કેવળ્ય, સ્વરૂપ આત્માને કર્તા જુએ છે, એવો દુર્બુદ્ધિવાળો સાચું જોઈ શકતો નથી. અર્થાત્ ભગવાન કંઈ કરતા નથી.

આ પ્રશ્ન ઉપર યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે બીજી વાર ભાર મૂક્યો. પાંચમા અધ્યાયમાં એમણે કહ્યું હતું કે તે પ્રભુ નથી કરતો કે નથી કરાવતો, ન તો ક્રિયાના સંજોગને જોડે છે. તો પછી લોકો આમ શાથી કહે છે ? લોકોની બુદ્ધિ મોહથી ઢંકાઈ ગયેલી છે. આથી તેઓ કંઈ પણ કહી શકે છે, અહીં પણ કહે છે — કર્મ થવા પાછળ પાંચ કારણો છે. તેમ છતાં પણ કેવળ્ય સ્વરૂપ પરમાત્માને કર્તા માને છે તે મૂઢબુદ્ધિ સાચું જોઈ શકતો નથી. અર્થાત્ ભગવાન કંઈ કરતા નથી. પરંતુ અર્જુન માટે તો એકદમ તૈયાર થઈ જાય છે. ‘નિમિત્તમાત્રં ભવः’ કર્તા-હર્તા તો હું જ છું. તું નિમિત્ત બનીને ગીભો રહે. આ મહાપુરુષ આખરે કહેવા શું માગે છે ?

વાસ્તવમાં ભગવાન અને પ્રકૃતિ વચ્ચે એક આકર્ષણરેખા છે. જ્યાં સુધી સાધક પ્રકૃતિની સીમામાં છે, ત્યાં સુધી ભગવાન નથી કરતો. ખૂબ સમીપ રહીને પણ દણારૂપે જ રહે છે. ભક્ત અનન્ય ભાવે ઈષ્ઠને શરણે જાય ત્યારે તે હણ્યમાં બિરાજ એના સંચાલક બની જાય છે. સાધક પ્રકૃતિની આકર્ષણ સીમામાંથી બહાર નીકળી એમના ક્ષેત્રમાં આવી જાય

છે. આવા અનુરાગી ભક્ત માટે ઈશ્વર સદાય તત્પર બની ઊભા છે. માત્ર એના માટે જ ભગવાન કરે છે. માટે ખૂબ વિચાર કરો. આ પ્રશ્ન અહીં પૂરો થયો. આગળ જોઈએ —

યस્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે । હત્વાપિ સ ઇમાંલોકાન્ત હન્તિ ન નિબધ્યતે ॥૧૭॥

જે પુરુષના અંતઃકરણમાં ‘હું કર્તા છું’ એવો ભાવ નથી, અને જેની બુદ્ધિ લિમ થતી નથી તેવો પુરુષ આ બધા જ લોકોને મારીને પણ કોઈને મારતો નથી કે નથી કોઈને બાંધતો. લોકો વિશેના સંસ્કારોનો નાશ તે જ લોકસંહાર છે. હવે એ નિયત કર્મની પ્રેરણા કેવી રીતે થાય છે તે જોઈએ—

જાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના । કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥૧૮॥

હે અર્જુન ! પરિજ્ઞાતા અર્થાત્ પૂર્ણજ્ઞાની મહાપુરુષો પાસેથી જ્ઞાન, અને એને જ્ઞાનવાની વિધિ જાણી લેવી જોઈએ. જ્ઞેય જ્ઞાનવા યોગ્ય વસ્તુથી (શ્રીકૃષ્ણો પહેલાં કહ્યું — હું જ જ્ઞેય છું, જ્ઞાનવા યોગ્ય પદાર્થ છું.) કર્મ કરવાની પ્રેરણા મળે છે. પ્રથમ તો પૂર્ણ જ્ઞાતા કોઈ મહાપુરુષ હોવો જોઈએ. તેના દ્વારા જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવવું તેની વિધિ જાણી લેવી. લક્ષ્ય — જ્ઞેય પર દસ્તિ હોય તો જ કર્મ કરવાની પ્રેરણા મળે છે અને કર્તા (મનની લગન), કરણ (વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ વગેરે) તથા કર્મની જ્ઞાનકારીથી કર્મનો સંગ્રહ થાય છે, કર્મ એકત્રિત થવા માંડે છે. પાછળ કહેવામાં આવ્યું હતું કે ગ્રામિ પણી પુરુષને કર્મ કરવા પાછળ કોઈ કારણ રહેતું નથી અને કર્મ ન છોડવાથી હાનિ જ થાય છે. આમ છતાં લોકસંગ્રહ અર્થાત્ પાછળ રહેનારાઓના હૃદયમાં કલ્યાણધારી સાધનોના સંગ્રહ માટે તે કર્મ કરતો રહે છે. કર્તા, કરણ અને કર્મ દ્વારા તેનો સંગ્રહ થાય છે. જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તાના પણ ત્રણ ભેદ છે —

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

જ्ञान, કર्म અને કર्ता તેના ગુણોના બેદથી સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારનાં ગણાવ્યાં છે. તે પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપે યથાવત् સાંભળ, પ્રથમ જ્ઞાનનો બેદ તું સાંભળ —

सર्वभूતेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

અર્જુન ! જે જ્ઞાનથી મનુષ્ય ભિન્ન ભિન્ન તમામ પ્રાણીઓમાં એક અવિનાશી પરમાત્માને વિભાગરહિત સમરસ જુએ છે તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જ્ઞાન જ્ઞાન. જ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ છે. એની સાથે જ ગુણોનો અંત આવે છે. આ જ્ઞાનની પાકટ અવસ્થા છે. હવે રાજ્ય જ્ઞાન જોઈએ.

पृथક्त्वेन तु यज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

જે જ્ઞાન સૌ પ્રાણીઓમાં ભિન્ન પ્રકારે અનેક ભાવોને અલગ અલગ પાડીને જુએ છે કે આ સારું છે, આ ખરાબ છે — એવા જ્ઞાનને તું રાજ્ય જ્ઞાન. આવી સ્થિતિ હોય તો તમારું જ્ઞાન રાજ્ય પ્રકારનું છે. હવે જોઈએ તામસ જ્ઞાન —

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अતत्त्वार्थवदल्पं च तत्त्वामसमुदाहृतम् ॥२२॥

શરીર જ સર્વ કંઈ છે એટલામાં જ જે જ્ઞાન આસક્ત છે, દેહનો જેને મોહ છે, યુક્તિરહિત અર્થાત् જેની પાછળ કોઈ કિયા નથી, તત્ત્વના અર્થસ્વરૂપ પરમાત્માની ઓળખથી વિમુખ કરાવે તેવું અને તુચ્છ એવા જ્ઞાનને તામસ કહ્યું છે, હવે પ્રસ્તુત છે કર્મના ગ્રાણ પ્રકારો :

**नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥**

જે કર્મ ‘નિયતમ्’ શાખવિધિથી નિર્ધારિત કરેલું છે, અન્ય નથી, કોઈ પણ પ્રકારના સંગદોષ અને ફળની ઈચ્છા નહિ રાખનારા પુરુષ દ્વારા રાગ-દ્વેષ રાખ્યા વગર જે કર્મ કરાયું હોય તે કર્મને સાત્ત્વિક કર્મ કહે છે.
(નિયત કર્મ (આરાધના) ચિંતન છે જે ‘પરમ’ તત્ત્વમાં પ્રવેશ અપાવે છે.)

**यतુ કામેપ્સુના કર્મ સાહઙ્કારેણ વા પુનઃ ।
ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજચસમુદાહૃતમ् ॥२४॥**

જે કર્મ બહુ જ મહેનતભર્યુ હોય, ફળની ઈચ્છા રાખનાર અને અહંકારવાળા પુરુષ દ્વારા થતું હોય, તેવા કર્મને રાજસ કર્મ કહેવાય છે. આ પુરુષ પણ તે જ નિયત કર્મ કરે છે, પરંતુ ફેર માત્ર એટલો જ છે કે તે કર્મ ફળની ઈચ્છા અને અહંકારવાળું હોય છે, આથી તેના દ્વારા કરેલું કર્મ એ રાજસ કર્મ છે. હવે જોઈએ તામસ કર્મ –

**અનુબન્ધં ક્ષયં હિંસામનવેક્ષ્ય ચ પौરુષમ् ।
મોહાદારભ્યતે કર્મ યત્તામસમુચ્યતે ॥२५॥**

જે કર્મ અંતે નાશ થનારું હોય, હિંસા અને પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યા વગર ફક્ત મોહવશ શરૂ કરવામાં આવ્યું હોય તેવું કર્મ તામસ કર્મ છે. સ્પષ્ટ છે કે આ કર્મ શાખનિયત કર્મ નથી. એ કેવળ એક ભાંતિ છે. હવે કર્તાના લક્ષણ જોઈએ –

**મુક્તસઙ્કોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્તસાહસમન્વિતः ।
સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારः કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ॥२६॥**

જે કર્તા સંગ-દોષરહિત થઈને, અભિમાનભર્યા વચન બોલ્યા વગર,
ધીરજ અને ઉત્સાહયુક્ત થઈને કાર્યમાં સફળતા-નિષ્ફળતાના પ્રસંગથી
હર્ષ-શોક વગેરે વિકારોથી સર્વથા પર રહીને કર્મ કરે છે તે કર્તા સાત્ત્વિક
કહેવાય છે. આ જ ઉત્તમ સાધકનાં લક્ષણો છે. નિયત કર્મ એ જ છે.

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુર્લબ્ધો હિંસાત્મકોऽશુચિઃ ।
હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૨૭॥

આસક્તિવાળા, કર્મના ફળથી ઈચ્છા રાખનારા, લોલુપ, આત્માને
કષ્ટ પહોંચાડનારા, અપવિત્ર અને હર્ષશોકથી લિમ કર્તાને રાજસ કર્તા
ગાંધ્યો છે.

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્ઠ્રતિકોऽલસઃ ।
વિષાદી દીર્ଘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્ચતે ॥૨૮॥

જે ચંચળ મનવાળો, અસભ્ય, ધમંડી, ધૂર્ત અને બીજાનાં કાર્યોમાં
વિધન કરનારો, શોક કરવાના સ્વભાવવાળો, આળસુ અને દીર્ઘસૂત્રી છે તે
તામસ પ્રકારનો કર્તા છે. દીર્ઘસૂત્રી એટલે જેની કર્મ કરવાની ઈચ્છા તો
હોય, પરંતુ તરત કરવાનું હોય તે કર્મ કાલ પર ટાળનારો. આમ, કર્તાનાં
લક્ષણો પૂરાં થયાં. હવે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે નવો પ્રશ્ન ઉપાય્યો. બુદ્ધિ, ધારણા
અને સુખનાં લક્ષણો.

બુદ્ધેર્ભેદं ધૃતેશ્વૈવ ગુણતસ્તિવિધં શૃણુ ।
પ્રોચ્યમાનમશેષેણ પૃથકત્વેન ધનંજય ॥૨૯॥

હે ધનંજય ! ગુણોના કારણે બુદ્ધિ અને ધારણાશક્તિના ત્રણ પ્રકારો તું
સંપૂર્ણપણે વિભાગપૂર્વક મારી પાસેથી સાંભળ.

પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ કાર્યકાર્યે ભયાભયે ।
બન્ધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥૩૦॥

હે પાર્થ ! પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને, કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યને, ભય અને અભયને તથા બંધન અને મોક્ષને જે બુદ્ધિ સાચી - યથાર્થ રીતે જાણે છે તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક છે. અર્થાત્ પરમાત્માનો માર્ગ આવાગમનનો પથ, બંનેની સારી રીતની જાણકારી સાત્ત્વિક બુદ્ધિ છે.

યયા ધર્મધર્મ ચ કાર્ય ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિ સા પાર્થ રાજસી ॥૩૧॥

હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ વડે મનુષ્ય ધર્મ અને અધર્મને તથા કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને સારી રીતે જાણતો નથી. અધૂરું જાણે છે તે બુદ્ધિ રાજસી છે. હવે તામસી બુદ્ધિનું સ્વરૂપ જોઈએ.

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ।

સર્વાર્થાન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥૩૨॥

હે પાર્થ ! તમોગુણથી ઢંકાયેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ માને છે, તથા તમામ હિતોને ઉલટા જ જુએ છે તે બુદ્ધિ તામસી છે.

અહીં શ્લોક ત્રીસથી બત્તીસ સુધી બુદ્ધિના ત્રણ પ્રકારો ગણાવ્યા છે. પહેલી બુદ્ધિ તો ક્યા કાર્યમાં નિવૃત્ત થવું અને ક્યા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું, કયું કર્તવ્ય છે અથવા કયું અકર્તવ્ય છે, તેની સારી રીતે જાણકારી રાખે છે, તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક છે. જે બુદ્ધિ કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને સારી રીતે જાણતી નથી. તે વિશેની સમજ ધૂધળી છે તે રાજસી બુદ્ધિ છે અને અધર્મને ધર્મ, નશરને શાશ્વત અને હિતને અહિત — આ પ્રકારે વિપરીત જાણકારીવાળી બુદ્ધિ તામસી છે. આમ બુદ્ધિના પ્રકારો સમાન થયા. હવે રજૂ થાય છે બીજે પ્રશ્ન ‘ધૂતિ’ ‘ધારણા’ના આ ત્રણ પ્રકાર :

ધૂત્યા યયા ધારયતે મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ।

યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૂતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥૩૩॥

‘योगेन’ योगिक प्रक्रिया द्वारा **अव्यभिचारिणी** योग, चिंतन सिवाय भीજे कोई पाणि विचार आવવो ते व्यभिचार છે. मननुં बહेकવुं એ व्यभिचार છે. આથી મનુષ્ય અવ्यभिचारी ધारणाथી મન, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોને કાર્યશીલ રાખે તેવી ધારણા સાત્ત્વિક છે. અર્થાત् મન, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોને ઈષ્ટની દિશામાં વાળવા એ જ સાત્ત્વિક ધારણા છે. તથા –

**यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥**

હે અર્જુન ! ફળની ઈચ્છાવાળો મનુષ્ય અતિશય આસક્તિથી કેવળ ધર્મ, અર્થ અને કામની ધારણ કરે છે (મોક્ષની નહિ) આ ધારણા રાજસી છે. આ ધારણામાં પણ લક્ષ્ય એ જ છે, કેવળ ઈચ્છા કરે છે. જે કાંઈ કરે છે તેના બદલામાં કાંઈક મેળવવાની ઈચ્છા રાખે છે. હવે તામસી ધારણાનાં લક્ષણો જોઈએ –

**यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुच्छति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥३५॥**

હે પાર્થ ! દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય જે ધારણાથી નિદ્રા, ભય, ચિંતા, દુઃખ અને અભિમાનને (છોડ્યા વિના એ જ) ધારણ કરે છે તેવી ધારણા તામસી છે. આ પ્રશ્ન અહીં સમાપ્ત થયો. આગળનો પ્રશ્ન છે, ‘સુખ’ –

**सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥**

અર્જુન, હવે ત્રણ પ્રકારનાં સુખ અંગે પણ તું મારી પાસેથી સાંભળ. જે સુખમાં સાધક અભ્યાસમાં લીન થાય છે અર્થાત् મનને સમેટીને ઈષ્ટનું ચિંતન કરે છે અને જે દુઃખોનો અંત કરનારું છે તથા –

**यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात્ત્વિકं प્રોક्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥**

ઉપર્યુક્ત સુખ સાધનાની શરૂઆતમાં જોકે ઝેર સમાન લાગે છે. (પ્રદૂષલાદને શૂળી પર ચડાવ્યો, મીરાંને ઝેર આપ્યું, કબીર કહે છે : સુખિયા સબ સંસાર હૈ, ખાયે ઔર સોવે । દુખિયા દાસ કબીર હૈ જાગે ઔર રોવે ।) આમ, શરૂઆતમાં ઝેર જેવું લાગે છે) પરંતુ પરિણામે અમૃતસમાન છે, અમૃત તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરાવે તેવું છે. આથી આત્માની શોધ કરીને પ્રસાદીરૂપી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. તથા —

**વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદગ્રે ઽમૃતોપમમ् ।
પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ् ॥૩૮॥**

જે સુખ વાસના અને ઈન્દ્રિયોનાં સંયોગથી પ્રાપ્ત થાય છે તે આ ભોગવવાના સમયે જોકે અમૃત જેવું લાગે છે, પરંતુ પરિણામમાં ઝેર સમાન છે. કારણ કે તે જન્મ-મૃત્યુનું કારણ છે. આવા સુખને રાજસ કહે છે. તથા —

**યદગ્રે ચાનુબન્ધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ।
નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહૃતમ् ॥૩૯॥**

જે સુખ ભોગ દરમિયાન અને પરિણામમાં પણ આત્માને મોહમાયામાં ફસાવનારું છે, યા નિશા સર્વભૂતાનાં દુનિયાની આ રાત્રિમાં તમને બેહોશ રાખનારું છે. આણસ અને વ્યર્थ ચેષ્ટાઓથી ઉત્પન્ન થયેલું એ સુખ તામસ કહેવાય છે. હવે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ગુણોની શક્તિ બતાવે છે, જે બધાની પાછળ લાગેલી છે.

**ન તદस્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।
સત્ત્વં પ્રકૃતિજૈર્મુક્ત યદેભિ: સ્યાત્ત્રિભિર્ગુણૈ ॥૪૦॥**

અર્જુન ! પૃથ્વીમાં, સ્વર্গમાં અને દેવોમાં એવું કોઈ પ્રાણી નથી કે જે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ ગુણોથી રહિત હોય, અર્થાત્ બ્રહ્માથી માંડીને

ક્રીટ-પતંગ સર્વજગત, ક્ષણભંગુર અને જીવન-મરણશીલ છે. ત્રણ ગુણોની અંદર જ છે. અર્થાત્ દેવો પણ ત્રણ ગુણોનો વિકાર છે, નશર છે.

બહારના દેવતાઓની વાત યોગેશ્વરે અહીં ચોથી વાર કહી. આ વાત સાત, નવ, સતત તથા અઠારમા અધ્યાયમાં કરી છે. આ બધાનો એક જ અર્થ છે કે દેવતા ત્રણે ગુણોની અંતર્ગત છે. જે અને ભજે છે તે નશરની પૂજા કરે છે.

ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં મહર્ષિ શુક તથા નવ યોગેશ્વરોનું પ્રસિદ્ધ આખ્યાન છે. એમાં ઉપદેશ આપતાં જણાવ્યું છે કે સત્ત્રી-પુરુષ પ્રેમ માટે શંકર-પાર્વતીની, આરોગ્ય માટે અશ્વિનીકુમારોની, વિજય માટે ઈન્દ્રની તથા ધન માટે કુબેરની પૂજા કરે છે. આમ વિવિધ કામના બતાવીને અંતમાં નિર્ણય આપતાં જણાવ્યું છે કે સંપૂર્ણ કામનાઓની પૂર્તિ અને મોક્ષ માટે એકમાત્ર નારાયણની પૂજા કરવી જોઈએ. ‘‘તુલસી મૂલહિ સીચીએ ફૂલઈ ફૂલઈ અધાઈ’’ સર્વબ્યાપક પ્રભુનું સ્મરણ કરવું, જેના માર્ગદર્શન માટે સદ્ગુરુનું શરણ, નિષ્કપ્ત ભાવથી પ્રશ્ન અને સેવા એ જ એકમાત્ર ઉપાય છે.

અંતઃકરણની બે પ્રવૃત્તિઓ છે : આસુરી અને દેવી. એમાં દેવી સંપત્તિ પરમતત્ત્વનું દર્શન કરાવે છે આથી તેને દેવી કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આ સંપત્તિ પણ ત્રણ ગુણોમાં સમાવિષ્ટ થયેલી છે. ગુણ શાંત થતાં એની પણ શાંતિ થઈ જાય છે. ત્યાર બાદ આ આત્મતૃપ યોગી માટે કોઈ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી.

હવે વર્ણ-વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન રજૂ કરું છું. વર્ણ જન્મપ્રધાન છે કે કર્મથી પ્રાપ્ત અંતઃકરણની યોગ્યતાનું નામ છે ?

ગ્રાહણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ।

કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવैર્ગુણૈ ॥૪૧॥

હે પરંતપ ! ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોના કર્મથી ગુણોનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વભાવમાં સાત્ત્વિક ગુણ હશે તો તેનામાં

નિર્મળતા હશે. ધ્યાન-સમાધિની ક્ષમતા હશે. તામસી ગુણ હશે તો આજસ, નિદ્રા અને પ્રમાદ રહેશે અને તે જ રીતે તમારાં કર્મ થશે. જે ગુણની શક્તિ તમારામાં કાર્યરત છે તે જ તમારો વર્ણ છે, સ્વરૂપ છે. આમ અર્ધસાત્ત્વિક અને ધર્મ રાજસથી એક વર્ગ ક્ષત્રિયનો બને છે અને અડ્ધાથી ઓછો તામસ ગુણ છે. રાજસ ગુણ તેથી વધારે બીજા નંબરે આવે છે.

આ પ્રશ્નને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે અહીં ચોથી વાર છેડચો છે. બીજા અધ્યાયમાં આ ચાર વર્ણોમાંથી એક વર્ણ – ક્ષત્રિય લીધો અને કહ્યું કે ક્ષત્રિય માટે યુદ્ધથી શ્રેષ્ઠ કોઈ માર્ગ નથી. ગીજા અધ્યાયમાં એમણે કહ્યું કે નબળાં (ઓછા) ગુણવાળા માટે પણ તેના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ યોગ્યતા અનુસાર ધર્મમાં ચિંત પરોવવું જોઈએ. તે માટે મરી જવું પણ કલ્યાણકારી છે, બીજાની નકલ કરવી એ ભયકારક છે. ચોથા અધ્યાયમાં બતાવ્યું કે ચાર વર્ણોની રચના મેં કરી છે, તો શું મનુષ્યોની જાતિઓને ચાર ભાગમાં વહેંચી દીધી ? તો કહ્યું કે ના **ગુણકર્મવિભાગશા:** ગુણોની યોગ્યતા પ્રમાણે કર્મને ચાર સોપાનમાં વહેંચી નાખ્યાં, અહીં ગુણ એક માપ છે, જેના દ્વારા કર્મ કરવાની શક્તિને ચાર વિભાગમાં વહેંચી, શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં કર્મ એ એકમાત્ર અવ્યક્ત પુરુષની પ્રામિની કિયા છે. ઈશ્વરપ્રામિનું આચરણ **આરાધના** છે. એની શરૂઆત માત્ર ઈષ્ટમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી થાય છે. ચિંતનની વિધિવિશેષ છે. જેની ચર્ચા પાછળ કરી છે. આ યથાર્થ કર્મને જ ચાર વિભાગોમાં વહેંચી નાખ્યું છે. હવે એ કેવી રીતે સમજાય કે આપણામાં કયા ગુણો છે અને કયા વર્ગના છે ? તે વિષે કહે છે –

**શામો દમસ્તપઃ શૌचं ક્ષાન્તિરાજવમેવ ચ ।
જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ् ॥૪૨॥**

મનનું શમન, ઈન્દ્રિયોનું દમન, પૂર્ણ પવિત્રતા, મન, વાણી અને શરીરને ઈધને અનુરૂપ તપાવવું, ક્ષમાભાવ, મન-ઈન્દ્રિયો અને શરીરની સર્વથા સરળતા, આસ્તિક બુદ્ધિ અર્થાત્ એક ભગવાનમાં સાચી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, અર્થાત્ પરમાત્માની જ્ઞાનકારીનો સંચાર, વિજ્ઞાન અર્થાત્ પરમાત્મા સાથે મિલન કરાવનાર નિર્દેશની જગૃતિ અને તે મુજબ ચાલવાની શક્તિ, આ બધાં જ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મણનાં કર્મ છે. એટલે કે જ્યારે સ્વભાવમાં આ પ્રમાણે યોગ્યતા હોય, કર્મ ધારાવાણી બનીને સ્વભાવમાં આવી જાય તો તે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠીની કર્તા છે. તથા –

**શૌર્ય તેજો ધૃતિર્ક્ષય યુદ્ધે ચાય્યપલાયનમ् ।
દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્ર કર્મ સ્વભાવજમ् ॥૪૩॥**

શૂરવીરતા, દૈવી તેજ હોવું, ધીરજ, ચિંતનમાં દક્ષતા અર્થાત્ કર્મસુ કૌશલમ् કર્મ કરવામાં કુશળતા, પ્રકૃતિના સંધર્ષમાં નહિ ભાગવાનો સ્વભાવ, દાન એટલે કે સર્વસ્વનું સમર્પણ, બધા જ ભાવો પર સ્વામીભાવ અર્થાત્ ઈશ્વરભાવ – આ બધા ક્ષત્રિયોના સ્વભાવજમ્ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો છે. સ્વભાવમાં આ યોગ્યતા આવે તો તે કર્તા ક્ષત્રિય છે. હવે વૈશ્ય અને શૂદ્રના સ્વરૂપ વિશે સાંભળ –

**કૃષિગौરક્ષ્યવાળિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ।
પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥૪૪॥**

ઝેતી, ગાયોની રક્ષા અને વેપાર એ વૈશ્યોનાં સ્વભાવજન્ય કર્મો છે. ગોપાલન જ શા માટે ? બેંસને મારી નાખે ? બકરી ન રાખે ? એવું કશું જ નથી. વૈદિક યુગમાં પણ ગો શબ્દ અંતઃકરણ તેમજ ઈન્દ્રિયોના માટે પ્રચલિત હતો. ગો-રક્ષાનો અર્થ છે ઈન્દ્રિયોની રક્ષા. વિવેક, વૈરાગ્ય અને શમ-દમથી ઈન્દ્રિયો સુરક્ષિત રહે છે. કામ, કોધ, લોભ અને મોહથી તે

વિભક્ત થઈ જાય છે. ક્ષીણ થઈ જાય છે. આત્મિક સંપત્તિ જ સ્થિર સંપત્તિ છે. આ આપણું પોતાનું ધન છે, જે એક વાર આપણું થઈ ગયા પછી સદા માટે આપણું જ રહે છે. પ્રકૃતિનાં દ્વદ્વોમાંથી તેનો થોડો થોડો સંગ્રહ કરવો એ વ્યવસાય છે. (વિદ્યા ધન એ પ્રધાન ધન છે. તેની પ્રાપ્તિ એ વાણિજ્ય છે.) ખેતી ? શરીર જ એક ક્ષેત્ર છે. તેના અંતરમાં વાવેલું બીજ સંસ્કારરૂપે સાચું-ખોટું હોય છે. અર્જુન ! આ નિર્જામ કર્મમાં બીજ અર્થાત્ પ્રારંભનો નાશ થતો નથી. (તેમાં કર્મની આ ગ્રીજ શ્રેણીમાં કર્મ એટલે ઈષ્ટ-ચિંતન નિયત કર્મ) પરમતત્વના ચિંતનનું જે બીજ આ ક્ષેત્રમાં પડ્યું છે તેને સુરક્ષિત રાખવા માટે તેમાં આવતા વિજ્ઞતીય વિકારોનું નિરાકરણ કરતાં જવું તેનું નામ ખેતી છે.

કૃષિ નિરાવહિ ચતુર કિસાના ।

જિમિ બુધ તજહિ મોહ મદ માના ॥ માનસ ૪-૧૪-૮

આમ, ઈન્દ્રિયોની સુરક્ષા તથા પ્રકૃતિનાં સાધનોમાંથી આત્મિક સંપત્તિને એકઠી કરવી અને આ ક્ષેત્રમાં પરમતત્વના ચિંતનનું સંવર્ધન એ વૈશ્ય શ્રેણીનું કર્મ છે.

શ્રીકૃષ્ણના અનુસાર પૂર્તિકાળમાં યજ્ઞ જે આપે છે તે છે પરાત્પર બ્રહ્મ. તેનું પાન કરવાવાળા સજજનો સંપૂર્ણ પાપોમાંથી છૂટી જાય છે અને ધીમે ધીમે ચિંતનકિયાથી બીજારોપણ થાય છે. તેની સુરક્ષા ખેતી છે. વૈદિક શાસ્ત્રોમાં અન્નો અર્થ છે પરમાત્મા. આ પરમાત્મા પણ એક અન્ન છે. ચિંતનની પૂર્તિકાળમાં આ આત્મા પૂર્ણ રીતે સંતોષ પામે છે અને પછી કદી અતૃપુ થતો નથી. આવનજીવન અર્થાત્ જન્મ-મરણના ચકમાં નથી ફસાતો. આ અનન્ય બીજને જમાવીને આગળ વધવું એ ખેતી છે.

પોતાનાથી સારી અવસ્થાવાળા ગુરુજનોની સેવા કરવી એ શૂદ્રનું સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. શૂદ્રનો અર્થ નીચ નથી. જે સાધક નિભશ્રેણીની

સાધના કરે છે તે સાધક શૂદ્ર છે, જે સાધક શરૂઆત કરે છે તેણે પરિચયથી જ તેનો આરંભ કરી દેવો જોઈએ, થોડી થોડી સેવાથી તે તેના હૃદયમાં સંસ્કારોનું સિંચન કરે છે અને કમશા: ચાલીને તે વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણપર્યતનું અંતર પસાર કરીને વર્ણાને પણ પાર કરીને બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરી શકશે. સ્વભાવ પરિવર્તનશીલ છે. સ્વભાવના પરિવર્તનની સાથે જ વર્ણ પણ પરિવર્તિત થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં આ વર્ણ અતિઉત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ એમ ચાર અવસ્થામાં છે. કર્મપથ પર ચાલનારા સાધકો માટે ઊંચીનીચી ચાર સીડીઓ છે. કારણ કે કર્મ એક જ છે, અને તે છે નિયત કર્મ. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે પરમસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે આ જ એક રસ્તો છે કે સ્વભાવમાં જેવી યોગ્યતા છે ત્યાંથી આરંભ કરો. આગળ જોઈએ –

**સ્વે સ્વે કર્મણભિરતઃ સંસિદ્ધિ લભતે નરઃ ।
સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિ યથા વિન્દતિ તચ્છૃણુ ॥૪૫॥**

પોતપોતાના સ્વભાવમાં રહેલી યોગ્યતા પ્રમાણે કર્મમાં લાગેલો મનુષ્ય સંસિદ્ધિમ् – ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપી પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. પહેલાં પણ કહ્યું છે આ કર્મને કરીને તું પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈશ. કર્યું કર્મ કરીને? અર્જુન ! તું શાશ્વતમાં આપેલ નિર્ધારિત કર્મ, યથાર્થ કર્મ કર. હવે તું મારી પાસેથી સ્વકર્મ કરવાની શક્તિ ધરાવનાર મનુષ્ય પરમસિદ્ધિને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે વિધિ જાણી લે. ધ્યાન રાખજે –

**યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ् ।
સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિ વિન્દતિ માનવઃ ॥૪૬॥**

જે પરમાત્માથી પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ થઈ, જેનાથી આ સંપૂર્ણ જગત વ્યાપ છે તે પરમેશ્વરની તું **સ્વકર્મણા** તારા સ્વભાવથી ઉત્પત્ત થયેલા કર્મથી પૂજા કર અને પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કર. આથી પરમાત્માની ભાવના અને પરમાત્માની સર્વાંગી પૂજા કરવી અને કમશા: આગળ ચાલવું

જરૂરી છે. જેમ કોઈ મોટા વર્ગમાં બેસી જાય, તો નાની કક્ષાને ખોઈ નાખે છે અને મોટી તો મળતી જ નથી. આથી આ કર્મપથ પર પગથિયાં પ્રમાણે ચાલવું પડે છે. જેમ ૧૮-૬માં આ વાત ઉપર જ ભાર મૂકીને કહ્યું છે તે તમે અલ્પજ્ઞ ભલે છો, પરંતુ આરંભ ત્યાંથી જ કરો. આ વિધિ છે – પરમાત્મા પ્રતિ સમર્પણ છે.

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણः પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત् । સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપોતિ કિલ્બિષમ् ॥૪૭॥

સારી રીતે આચરેલા, બીજાના ધર્મથી ગુણરહિત સ્વધર્મ પણ પરમકલ્યાણકારક છે. સ્વભાવનિયતં અર્થાત્ સ્વભાવથી નિર્ધારિત કરેલું કાર્ય કરતો મનુષ્ય પાપ અર્થાત્ જન્મ-મરણના ચકને પ્રાપ્ત નથી થતા. મહંદશે સાધકોને ઉચ્ચાટન થાય છે કે, ‘અમે સેવા કરતા જ રહીશું.’ તે તો ધ્યાનમાં લીન છે, સારા ગુણોને કારણે તેમનું સન્માન થાય છે, તરત તેઓ નકલ કરવા લાગે છે. શ્રીકૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે નકલ કે નકલ કે ઈર્ઘા કરવાથી કશું મળતું નથી. પોતાના સ્વભાવથી કર્મ કરવાની ક્ષમતા અનુસાર કર્મ કરીને જ પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે કર્મનો ત્યાગ કરીને નહિ.

સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોષમણિ ન ત્યજેત । સર્વારમ્ભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગિનરિવાવૃતાઃ ॥૪૮॥

કૌન્તેય ! દોષયુક્ત (અલ્પજ્ઞ સ્થિતિવાળો હોઈ એ તો સિદ્ધ છે કે હજુ દોષોનું અસ્તિત્વ છે, તેવો દોષવાળો મનુષ્ય) સહજં કર્મ સ્વભાવથી ઉત્પત્ત થયેલા સહજ કર્મને ત્યાગવું ન જોઈએ. કારણ કે અભિના ધુમાડાની જેમ કર્મ પણ કોઈ દોષથી યુક્ત છે. પ્રાક્તણ વર્ગને પણ કર્મ તો કરવું જ પડે છે. જ્યાં સુધી માર્ગ ન મળે ત્યાં સુધી દોષ રહે છે, પ્રકૃતિનું આવરણ રહે છે. જ્યાં પ્રાક્તણ શ્રેષ્ઠીનું કર્મ પણ પ્રાક્તમાં પ્રવેશ પામીને વિલીન થઈ જાય ત્યાં દોષોનું નિવારણ થઈ જાય છે. એવી પ્રાપ્તિ કરનારાનું લક્ષણ શું છે, જ્યાં કર્મોનું પ્રયોજન જ રહેતું નથી ? –

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्ठमर्यसिद्धि परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

सर्वत्र आसक्तिथी रहित बुद्धिवाणो, स्पृहा वगरनो, जेणे पोताना अंतःकरण पर विजय मेणव्यो छे तेवो पुरुष नैष्ठमर्यनी सिद्धि प्राप्त करे छे. ते सर्वनो त्याग करे छे. अहींयां संन्यास अने नैष्ठमर्य सिद्धि एकबीजना पर्याय छे. आ सिद्धि बंने माटे समान छे. अहीं सांख्ययोगी पश त्यां पहोंचे छे, ज्यां निष्काम कर्मयोगी पहोंचे छे. आ प्राप्ति बंने मार्गवाणाओ माटे समान छे. हवे परम नैष्ठमर्य सिद्धिने प्राप्त थनारो पुरुष के जे ब्रह्मने पामे छे तेनुं संक्षेपमां चित्रण कर्यु छे.

सिद्धि प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

क्लैन्तेय ! जे ज्ञाननी पराकाष्ठा, परानिष्ठा छे, तेवी परमसिद्धिने प्राप्त करनारो पुरुष ब्रह्मने जाणे प्राप्त करी ले छे ते विधिने तुं भारी पासेथी संक्षेपमां जाण. आगणना श्लोकमां ए ज विधि बतावामां आवी छे ते तुं ध्यानथी सांभण.

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्याकृत्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥
विवेकसेवी लध्वासी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥

अर्जुन ! खास करीने एकान्त अने शुभ देशनुं सेवन करवावाणो, साधना माटे जेटलो जडुरी छे तेटलो ज आहार करवावाणो, शरीर अने मन-वाणीने ज्ञानवाणो अने दृढ प्रकारे वैराग्यने प्राप्त थयेलो पुरुष, ध्यानयोगने आधीन

અને આ તમામને ધારણ કરવાવાળો તથા અંતઃકરણને પોતાના વશમાં કરીને શાખાદિક ભોગોને ત્યાગીને રાગ-દ્રેપને નષ્ટ કરવાવાળો. તથા —

અહંકાર બલ દર્પ કામ કોધ પરિગ્રહમ् ।
વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાન્તો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૫૩॥

અહંકાર, બળ, ધમંડ, કામ, કોધ, બાધ્ય વસ્તુઓ અને આંતરિક ચિંતનોને ત્યાગીને, માયારહિત અને શાંત અંતઃકરણવાળો પુરુષ પરબ્રહ્મ સાથે એક થવાની યોગ્યતા રાખે છે. આગળ જોઈએ —

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસત્તાત્મા ન શોચતિ ન કાદ્યક્તિ ।
સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્દકિં લભતે પરામ् ॥૫૪॥

બ્રહ્મની સાથે એકાકાર થયેલો મનુષ્ય ન કોઈ વસ્તુ માટે શોક કરે છે અને ન કોઈની ઈચ્છા કરે છે. બધા જ મનુષ્યો પ્રત્યે સમભાવ રાખવો ભક્તિની પરાકાશા છે. ભક્તિ પોતાનું પરિણામ આપવાની સ્થિતિમાં છે, જ્યાં બ્રહ્મમાં પ્રવેશ મળે છે.

ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્યશ્રાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।
તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ् ॥૫૫॥

તે ભક્તિથી તે મને સારી રીતે જાણે છે. એ તત્ત્વ શું છે ? હું પ્રભાવવાળો છું. અજર-અમર અને શાશ્વત અલૌકિક ગુણવાળો છું, તેને એ જાણે છે અને મને તત્ત્વથી જાણી તરત જ મારામાં પ્રવેશી જાય છે. પ્રામિકાળમાં તો ભગવાન દેખાય છે અને પ્રામિના સમય પછી તે જ ક્ષણે પોતાના જ આત્માને ઈશ્વરી ગુણધર્મોથી યુક્ત માને છે કે આત્મા જ અજર-અમર, શાશ્વત અને સનાતન છે.

બીજા અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે આત્મા જ સત્ય છે, સનાતન છે, અવ્યક્ત અને અમૃતસ્વરૂપ છે. પરંતુ આ વિભૂતિઓથી યુક્ત

આત્માને કેવળ તત્ત્વદર્શીએ જ જોયો. હવે અહીંયાં એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક હતો કે વાસ્તવમાં તત્ત્વદર્શિતા છે શું ? ઘણા લોકો પાંચ તત્ત્વ, પચ્ચીસ તત્ત્વની બૌદ્ધિક ગણના કરવા લાગે છે. પરંતુ આ વિશે શ્રીકૃષ્ણે અદારમા અધ્યાયમાં નિર્ણય આપ્યો કે પરમાત્મા એ પરમતત્ત્વ છે, જે તેને જાણો છે તે જ તત્ત્વદર્શી છે. હવે જો તમને તત્ત્વની ઈચ્છા છે, પરમતત્ત્વની ઈચ્છા છે, તો ભજન-ચિંતન આવશ્યક છે.

અહીંયાં શ્લોક નં. ૪૮થી પપ સુધી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે સંન્યાસમાર્ગમાં પણ કર્મ કરવું જોઈએ. તેમણે કહ્યું કે સંન્યાસેન સંન્યાસ વડે (અર્થાત્ જ્ઞાનયોગ દ્વારા) કર્મ કરતાં કરતાં ઈચ્છારહિત અને આસક્તિરહિત તથા જેણે અંતકરણ જીતી લીધું છે તેવો પુરુષ જે રીતે નૈજીભર્યની પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. તે સંક્ષેપમાં હું તને જણાવીશ. અહંકાર, બળ, દર્પ, કામકોધ, મદ-મોહ વગેરે સ્વભાવ જગાવવાના વિકારો જ્યારે સંપૂર્ણ રીતે શાંત થઈ જાય છે અને વિવેક-વૈરાગ્ય, શમ-દમ, એકાંતસેવન, ધ્યાન વગેરે કે જે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ આપવાવાળા છે, તે જ્યારે પરિપક્વ થાય છે ત્યારે તે સમયે તે બ્રહ્મને જાણવા લાયક થઈ જાય છે. તે યોગ્યતાનું નામ પણ પરાભક્તિ છે. એ જ યોગ્યતા દ્વારા તે પરાભક્તિને જાણો છે. તત્ત્વ શું છે ? મને તે જાણો છે ? ભગવાન છે, જે તે હોય, પરંતુ તે જે વિભૂતિઓથી યુક્ત છે તેને જાણો છે અને મને જાણીને તત્કષણ મારામાં જ સ્થિત થઈ જાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ, તત્ત્વ, ઈશ્વર, પરમાત્મા અને આત્મા એકબીજાના પર્યાય છે. ગમે તે એકની જાણકારીની સાથે જ તમામની જાણકારી થઈ જાય છે. આ જ પરમસિદ્ધિ, પરમગતિ અને પરમધામ પણ છે.

આથી ગીતાનો એવો દઢ મત છે કે સંન્યાસ અને નિષ્ઠામ કર્મયોગ બંને પરમસિદ્ધિઓને પામવા માટે નિયતકર્મ (ચિંતન) આવશ્યક છે.

અત્યાર સુધી, સંન્યાસી માટે ભજન-ચિત્તન પર ભાર મૂક્યો અને
હવે સમર્પણ કહીને તે જ વાતને નિષ્ઠામ કર્મયોગી માટે પણ કહે છે.

**સર્વકર્માણ્યપિ સદા કૃવાળો મદ્વ્યપાત્રયઃ ।
મઠાસાદાદવાનોતિ શાશ્વતં પદમ્વ્યયમ् ॥૫૬॥**

મારા પર વિશેષ રૂપથી આશ્રિત પુરુષ, જરા પણ કસર રાખ્યા વિના
કર્મ કરતો તે મારી કૃપાથી શાશ્વત, અવિનાશી પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે.
કર્મ એ જ કરવાનું છે, નિયત કર્મ, યજની પ્રક્રિયા, પૂર્ણ યોગેશ્વર
સદ્ગુરુનો આશ્રય લેનારો સાધક એમના કૃપાપ્રસાદથી સત્ત્વર તેને પામે
છે. આથી તેને પામવા માટે સમર્પણ આવશ્યક છે.

**ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ।
બુદ્ધિયોગમુપાત્રિત્ય મચ્ચિતઃ સતતં ભવ ॥૫૭॥**

આથી, હે અર્જુન, સંપૂર્ણ કર્મો (જેટલાં તારાથી થાય તેટલાં) તું
મનથી મને અર્પણ કરીને, તારા પોતાને ભરોસે નહિ, પરંતુ મને સમર્પિત
કરીને, મારામાં પરાયણ થઈને, બુદ્ધિપૂર્વક અર્થાત્ યોગબુદ્ધિનો આશરો
લઈને તું નિરંતર મારામાં મન પરોવ. યોગ એક જ છે, જે બધાં જ
દુઃખોનો નાશ કરે છે, પરમતત્ત્વ પરમાત્મા સાથે મિલન કરાવે છે. તેની
ક્રિયા પણ એક જ છે — યજની પ્રક્રિયા તે મન અને ઈન્દ્રિયોના સંયમ,
શ્વાસ-ઉચ્છવાસ તથા ધ્યાન વગેરે પર નિર્ભર છે. એનું પરિણામ પણ એક
જ છે. યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ् આ વિષે આગળ કહે છે —

**મચ્ચિતઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્ત્રસાદાતરિષ્યસિ ।
અથ ચેત્ત્વમહંકારાત્ર શ્રોષ્યસિ વિનદ્ધશ્યસિ ॥૫૮॥**

આમ, મારામાં નિરંતર ચિત્ત સમર્પિત કરીને તું મારી કૃપાથી મન
અને ઈન્દ્રિયોના બધા જ કિલ્વા આયાસ વિના કૂદી જઈ શકીશ. ઇન્દ્રિન્હ

द्वार झरोखा नाना । तहँ तहँ सुर बैठे करि थाना । आवत देखर्हि
विषय बयारी । ते हठि दर्हि कपाट उधारी । मन अने ईन्द्रियो ज
दुर्जय दुर्ग छे. आ बधां विघ्नोने तुं मारी कृपाथी अनायासे ज तरी जहीश,
परंतु जो अहंकारने लीधे मारां वयनोने नहि सांभणे तो विनाश
थहि जशे. परमार्थथी विमुख थहि जहीश. फरीथी श्रीकृष्ण आ पर भार
मूडे छे —

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

जो तुं अहंकारनो आशरो लઈने ऐम माने छे के तुं युद्ध नहि कुं,
तो आ तारो निर्णय खोटो छे, कारण के तारो स्वभाव तने फरीथी युद्धमां
धकेली देशे.

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥

कौन्तेय ! मोहवश, तुं जे कर्म करवा नथी ईच्छतो, तेने पश तारा
स्वभावथी उत्पन्न थयेला कर्मथी बंधायेलो तुं परवश थईने करीश.
प्रकृतिना संघर्षथी नहि भागवानो तारो क्षत्रिय वर्गनो स्वभाव तने
वारंवार ते कर्ममां लई ज जशे. आ प्रश्न अहीं पूरो थयो. हवे आ ईश्वर
रहे छे क्यां ? तेना पर कहे छे —

ईश्वरः सर्वभूतानां हृदेशोऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥

अर्जुन ! आ ईश्वर प्राणीमात्रना हृदयमां निवास करे छे. ईश्वर
आटलो नज्ञक छे तो लोको जाणता केम नथी ? भायारुपी यंत्र पर आरुढ
थईने सौ लोको भ्रमवश चक्कर चलाव्या ज करे छे तेथी ईश्वरने जाणी

શકતા નથી. આ યંત્રનું ધણું બાધક છે. તે જ નશ્વર શરીરમાં આવન-જાવન કરાવ્યા કરે છે, તો પછી શરણ કોનું લે ?

તમેવ શરણ ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।

તત્પ્રસાદાત્પરાં શાર્નિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ् ॥૬૨॥

આથી, હે ભારત ! તું સંપૂર્ણપણે પૂરા ભાવથી એમના શરણે જા. (જે હૃદયમાં જ વાસ કરે છે) એના કૃપા-પ્રસાદથી તું પરમશાન્તિ, શાશ્વત પરમધામને પ્રાપ્ત થઈશ. આથી ધ્યાન કરવું છે તો હૃદયમાં કરો. તું જાણો છે કે મંદિર, મસ્જિદ, ચર્ચ કે અન્ય સ્થળોએ તેની શોધ કરવી તે સમયનો વર્ષ બગાડ છે. હા, આ વાત જાણતા ન હોય ત્યાં સુધી આમ વર્તવું સ્વાભાવિક છે. ભગવાનનું નિવાસસ્થાન હૃદયમાં છે. ભાગવતની ચતુઃશ્લોકી ગીતાનો સારાંશ પણ આ જ છે. એમ તો હું સર્વત્ર છું, પરંતુ હૃદયમાં ધ્યાન કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાઉં છું.

ઇતિ તે જ્ઞાનમાખ્યાતં ગુહ્યાદગુહ્યતરં મયા ।

વિમૃશ્યતદશેષેણ યથેચ્છસિ તથા કુરુ ॥૬૩॥

આમ, આટલું ગોપનીયમાં પણ અતિ ગોપનીય જ્ઞાન મેં તને કહ્યું છે. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વિચાર કર. પછી તું જેમ ઈચ્છા હોય તેમ કર. સત્ય આ જ છે. શોધનું સ્થળ આ જ છે. પ્રાપ્તિ માટેનું સ્થળ પણ આજ છે. પરંતુ હૃદયમાં વસેલો ઈશ્વર દેખાતો નથી. તેનો ઉપાય બતાવે છે —

સર્વગુહ્યતમં ભૂયः શ્રુણુ મે પરમં વચः ।

ઇષ્ટોઽસિ મે દૃઢમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ् ॥૬૪॥

હે અર્જુન ! અત્યંત ગોપનીયતામાં પણ અતિ ગોપનીય એવાં મારા વચનો તું ધ્યાનથી સાંભળ. (આગળ કહ્યું છતાં ફરીથી કહ્યું. ભક્ત માટે ઈશ્વર સદા તૈયાર ઊભો છે.) કારણ કે તું મારો અત્યંત પ્રિય છે. તેથી જ આ પરમ હિતકારી વચનો હું તારા માટે ફરીથી કહીશ. તે શું ?

મન્મના ભવ મદ્ધકો મદ્યાજી માં નમસ્કૃત ।
મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોડસિ મે ॥૬૫॥

અર્જુન ! તું મારામાં અનન્ય મનવાળો થા. મારો અનન્ય ભક્ત થા. મારામાં પરમ શ્રદ્ધાથી પૂર્ણ થા. (મારા પ્રત્યેના સમર્પણમાં ભક્તિનાં આંસુ વહ્યે જાય) મને જ પ્રાણામ કર. એમ કરવાથી તું મને જ પામીશ. હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરીને તને કહું છું કે તું મને અત્યંત પ્રિય છે. પાછળ કહું તેમ ઈશ્વર હૃદયમાં છે. તેના શરણમાં જા. અહીં કહે છે મારા શરણમાં આવ. આ ગતિ રહસ્યમય વચન સાંભળ કે તું મારા શરણમાં આવ. વાસ્તવમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહેવા શું માગે છે ? એ જ કે સાધકના માટે સદ્ગુરુનું શરણ નિતાંત આવશ્યક છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમ યોગેશ્વર હતા. હવે સમર્પણની વિધિ બતાવે છે.

સર્વધર્માન્યરિત્યજ્ય મામેકં શરણ વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥૬૬॥

સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને (અર્થાત્ હું બ્રાહ્મણ વર્ગનો ભક્ત છું કે શૂદ્ર વર્ગનો, ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય એવા વિચારોને ત્યાગીને) કેવળ મારા જ શરણે આવ. હું તને તમામ પાપોમાંથી મુક્તિ અપાવીશ. તું શોક ન કર.

આ બધા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે વર્ણાનો વિચાર ન કર. (કે આ કર્મ-પથના હું કયા સ્તર પર છું) જે અનન્ય ભાવથી શરણે આવે છે, ઈષ સિવાય કોઈને પણ નથી જોતો, તેના કમશઃ વર્ણ પરિવર્તનની જવાબદારીથી તથા તમામ પાપોમાંથી મુક્તિની જવાબદારી તે સદ્ગુરુ પોતાના શિરે લઈ લે છે.

દરેક મહાપુરુષે આમ જ કહું છે. શાસ્ત્ર જ્યારે લખવામાં આવે છે ત્યારે લાગે છે કે આ બધા જ માટે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે શ્રદ્ધાવાન માટે જ છે. અર્જુન અધિકારી હતો. આથી તેને ભાર દઈને કહું. હવે યોગેશ્વર પોતે નિર્ણય આપે છે કે તેનો અધિકારી કોણ છે ?

ઇદ તે નાતપસ્કાય નાભક્તાય કદાચન ।
ન ચાશુશ્રૂષવે વાચ્યં ન ચ માં યોઽભ્યસૂયતિ ॥૬૭॥

અર્જુન ! આ પ્રકારે તારા હિત માટે કહેલા આ ગીતાના ઉપદેશને કોઈ પણ કાળમાં ભૂલથી પણ તપરહિત મનુષ્યને કહેવા ન જોઈએ. ન ભક્તિ વગરના મનુષ્યને પણ કહેવો જોઈએ. અને સાંભળવાની ઈચ્છા ન રાખનારને પણ ન કહેવો જોઈએ. જે મારી નિંદા કરે છે — આ દોષ છે, તે દોષ છે, એવી ખોટી ટીકા કરે છે તેને પણ આ ઉપદેશ કહેવો જોઈએ નહિ. મહાપુરુષની સામે સુતિ કરનારાઓની સાથે સાથે કોઈ વાર નિંદક પણ રહ્યા હશે. એમને તો ન કહેવો જોઈએ. પરંતુ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે કે તો પણ કહેવું કોને ? તેના પર જોઈએ.

ય ઇમં પરમં ગુહ્યં મદ્દૈકેષ્વભિધાસ્યતિ ।
ભર્કિ મયિ પરાં કૃત્વા મામેવैષ્યત્વસંશયઃ ॥૬૮॥

જે મનુષ્ય મારા પર પ્રેમ કરીને આ પવિત્ર રહસ્યયુક્ત ગીતાનો ઉપદેશ મારા ભક્તોને કહેશે, તે નિઃસંદેહ મને જ પ્રામ થશે. અર્થાત્ તે ભક્ત મને જ પ્રામ થશે. જે સાંભળી લેશે, કેમકે ઉપદેશને યોગ્ય રીતે સાંભળીને હૃદયમાં ધારણ કરી લેશે તે માર્ગ ચાલશે, પાર થઈ જશે. હવે ઉપદેશકર્તાઓ માટે કહે છે —

ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ ।
ભવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥૬૯॥

તેનાથી ન તો કોઈ મારો વધુ પ્રિય આ પૃથ્વી પર છે ન તો કોઈ અત્યંત પ્રિય કાર્ય કરવાવાળો છે. આ કાર્ય કરનારથી વધુ પ્રિય મને કોઈ નથી. કોણ ? જે મારા ભક્તોમાં ઉપદેશ કહેશે. તેમને તે પથ પર ચલાવશે. કારણ કે કલ્યાણનો એક આ જ ઝોત છે, રાજમાર્ગ છે. હવે જોઈએ. અભ્યાસ —

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

જे पुरुष આ ધર્મભય આપણા બંનેના સંવાદનો સારી રીતે અભ્યાસ કરશે તેના દ્વારા જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞથી હું પૂજાઈશ. અર્થાતું એવો યજ્ઞ કે જેનું પરિણામ જ્ઞાન છે. તેનું સ્વરૂપ પાછળ બતાવ્યું છે, જેનું તાત્પર્ય છે – સાક્ષાત્કારની સાથે જ પ્રામ થનારી જાણકારી. આ મારો નિશ્ચિત મત છે.

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શ્રુણ્યાદિપિ યો નરઃ ।
સોऽપિ મુક્તઃ શુભાંલોકાન્પ્રાપુયાત્પુણ્યકર્મણામ् ॥७१॥

જે પુરુષ શ્રદ્ધાપૂર્વક અને ઈર્ષારહિત થઈને ફક્ત સાંભળશે, તે પણ પાપોથી મુક્ત થશે અને ઉત્તમ કાર્યો કરવાવાળાના શ્રેષ્ઠ લોકને પ્રામ થશે. અર્થાતું આ કાર્ય કરતાં પાર ન આવે તો સંભળાવીને મૃત્યુ પામે. ઉત્તમ લોકો ત્યારે પણ હોય છે, કારણ કે મનમાં ઉપદેશને ગ્રહણ કરે છે. અહીં સરસાઈથી ઈકોતેર સુધીના પાંચ શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું છે કે ગીતાનો ઉપદેશ જે યોગ્ય મનુષ્યો નથી તેમને ન કહેવો જોઈએ. પરંતુ જે અવિકારી છે. (લાયક છે.) તેમને જરૂર કહેવો જોઈએ. જે સાંભળશે તે ભક્ત મને પામશે, કારણ કે અતિ રહસ્યમય કથા સાંભળીને પુરુષ જાગ્રત થઈ જશે. તે મારા ઉપદેશને ભક્તોમાં કહેશે એનાથી પ્રિય કહેનાર મારા માટે બીજો કોઈ નથી. જે અભ્યાસ કરશે તેના દ્વારા હું જ્ઞાનયજ્ઞથી પૂજાઈશ. યજ્ઞનું પરિણામ જ્ઞાન છે, જે ગીતા પ્રમાણે કર્મ કરવામાં અસમર્થ છે, પરંતુ શ્રદ્ધાથી માત્ર સાંભળશે તેઓ પણ શ્રેષ્ઠ લોકને પામશે. આમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાના શ્રવણ-કથન અને અધ્યયનનથી પ્રામ થનાર ફળ દર્શાવ્યું છે. પ્રશ્ન અહીં પૂરો થયો. હવે અંતમાં તેઓ અર્જુનને પૂછે છે કે તારી સમજમાં કંઈ આવ્યું અર્થાતું તને સમજણ પડી ?

કच્ચિવદેતચ્છુતં પાર્थ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।
કચ્ચિવદ્જ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનંજય ॥७२॥

હે અર્જુન ! શું મારાં આ વચનો તેં એકચિત થઈને સાંભળ્યાં ? શું તારો અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહ નાશ પાખ્યો ? આ વિશે અર્જુને કહ્યું –

અર્જુન ઉવાચ નષ્ટો મોહઃ સ્મृતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત । સ્થિતોऽસ્મિ ગતસન્દેહઃ કરિષ્યે વચનं તવ ॥૭૩॥

અચ્યુત ! તમારી કૃપાથી મારો મોહ નાશ પાખ્યો છે. મને સ્મૃતિ પ્રામ થઈ છે, મને સ્મૃતિ થવા માંડી છે. હવે હું – ‘જે રહસ્યમય જ્ઞાન મનુએ સ્મૃતિ-પરંપરા દ્વારા પ્રચલિત કર્યું હતું એ જ્ઞાન અર્જુને પ્રામ કરી લીધું !’ – સંશયરહિત થયો હું અને તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. સૈન્યનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે બંને સેનાઓમાં સ્વજનોને જોઈને અર્જુન વ્યાકુળ થઈ ગયો હતો. એણે શ્રીકૃષ્ણને અરજ કરતાં જગ્યાવ્યું હતું કે હે ગોવિન્દ, સ્વજનોને મારીને આપણે કેવી રીતે સુખી થઈશું ? આવા યુદ્ધથી શાશ્વત કુળધર્મ નાશ પામશે. પિંડોદક કિયા લુમ થઈ જશે. વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થશે. આપણે આ બધું સમજવા છતાં પાપ કરવા તૈયાર થયા છીએ. આનાથી બચવા શા માટે ઉપાય ન કરવો ? શક્ખધારી કૌરવો મને, શક્ખરહિતને, યુદ્ધભૂમિમાં મારી નાખે તો એ મૃત્યુ શ્રેયસ્કર બનશે. ગોવિન્દ, હું યુદ્ધ નહીં કરું. આમ કહીને અર્જુન રથના પાછળના ભાગમાં બેસી ગયો.

આ રીતે અર્જુને ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ સમક્ષ પ્રશ્નો-પ્રતિપ્રશ્નોની શુંખલા ઊભી કરી છે. (અધ્યાય ૨-૭) પરમશ્રેય પ્રામ કરી શકાય તેવા સાધનની વાત મને કહો. ૨/૫૪ સ્થિતપ્રકાશ મહાપુરુષનાં લક્ષણો ક્યાં છે ? ૩/૧ આપની દાખિમાં જ્ઞાનયોગ શ્રેષ્ઠ છે તો મને ભયંકર કર્મમાં શા માટે પ્રવૃત્ત કરો છો ? ૩/૩૬ મનુષ્યને ઈચ્છા ન હોવા છતાં કોની પ્રેરણાથી તે પાપી કૃત્ય કરે છે ? ૪/૪ આપનો જન્મ તો હમણાં થયો છે. પરંતુ સૂર્યનો જન્મ તો ખૂબ પુરાણો છે, તો હું કેવી રીતે માનું કે કલા-સૂષ્ણિના પ્રારંભમાં આ યોગ વિશે આપે સૂર્યને કહ્યું હતું ? ૫/૧ ક્યારેક આપ સંન્યાસની પ્રશંસા કરો છો,

ક્યારેક નિજામ કર્મની. આમાંથી એક નિશ્ચિત કરીને કહો કે શેનાથી પરમશ્રેય પ્રામ થાય ? (૬/૩૫) મન ચંચળ છે, તો પછી શિથિલ પ્રયત્ન કરનાર શ્રદ્ધાવાન મનુષ્ય આપને પ્રામ ન કરીને કઈ દુગીતિને પ્રામ થાય છે ? (૮/૧-૨) ગોવિંદ આપે જેવું વર્ણન કર્યું હો તે બ્રહ્મ શું છે ? અધ્યાત્મ શું છે ? અવિદેવ અને અધિભૂત શું છે ? આ શરીરમાં અધિયજ્ઞ કોણ છે ? સાત પ્રશ્નો કર્યા. અધ્યાય ૧૦/૧૭માં અર્જુને જિજ્ઞાસા કરી કે નિરંતર ચિંતન કરતાં હું ક્યા ક્યા ભાવથી આપનું સ્મરણ કરું છું ? ૧૧/૪માં એમણે નિવેદન કર્યું કે જે વિભૂતિઓનું આપે વર્ણન કર્યું તેને હું પ્રત્યક્ષ જોવા માગું છું ? ૧૨/૧માં જે બ્કતજનો અનન્ય શ્રદ્ધાથી આપની ઉપાસના કરે છે અને બીજા જે અક્ષર અવ્યક્તની ઉપાસના કરે છે અને બીજા જે અક્ષર અવ્યક્તની ઉપાસના કરે છે, એ બેમાં ઉત્તમ યોગવેતા કોણ છે ? ૧૪/૨૧ ત્રણે ગુણોથી પર પુરુષ લક્ષણોથી મુક્ત થાય છે. તો મનુષ્ય કેવી રીતે આ ત્રણ ગુણોથી પર થાય છે ? ૧૭/૧ જે મનુષ્ય ઉપર્યુક્ત શાસ્ત્રવિધિ ત્યાગીને શ્રદ્ધાથી મુક્ત થઈને યજન કરે છે તેની ગતિ કેવી થાય છે ? ૧૮/૧ હે મહાબાહો, હું ત્યાગ અને સંન્યાસને પથાર્થ સ્વરૂપમાં અલગ અલગ જાગ્રાવા માગું છું.

આ રીતે અર્જુન પ્રશ્ન કરતો ગયો (જે તે નહોતો કરતો તે ગોપનીય રહસ્ય ભગવાને સ્વયં દર્શાવ્યું. અર્જુને સમાધાન થઈ જતાં પ્રશ્નો પૂછવાનું બંધ કર્યું અને કહ્યું : હે ગોવિન્દ, હવે હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ, વસ્તુતઃ આ પ્રશ્ન માનવમાત્ર માટે છે. આ પ્રશ્નોના સમાધાન વિના કોઈ પણ સાધક શ્રેય-પથ પર અગ્રેસર થઈ શકતો નથી. આથી સદ્ગુરુના આદેશનું પાલન કરવા માટે અને શ્રેય-પથમાં અગ્રેસર થવા માટે સંપૂર્ણ ગીતાનું આવશ્યક છે. અર્જુનના મનનું સમાધાન થઈ ગયું. સાથોસાથ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના શ્રીમુખથી નીકળેલી વાજીનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો. આ અંગે સંજ્ય બોલ્યો.)

(અગ્નિયારમા અધ્યાયમા વિરાટરૂપનું દર્શન કરાવીને કહ્યું હતું કે અર્જુન, અનન્ય ભક્તિના આધારે હું આમ દેખવા, તત્ત્વથી જાણવા અને પ્રવેશ કરવા માટે સુલભ છું. (૧૧/૫૪) આમ દર્શન કરવાવાળા મારા સાક્ષાત્ સ્વરૂપને પ્રામ થાય છે અને અહીંયાં હવે અર્જુનને પૂછે છે. શું તારો મોહ નાશ પામ્યો? અર્જુને કહ્યું કે મારો મોહ નાશ પામ્યો છે. હવે હું સભાન થઈ ગયો છું. તમે જે કહેશો તે જ હું કરીશ. દર્શન થતાંની સાથે જ અર્જુને મુક્ત થઈ જવું જોઈતું હતું. વાસ્તવમાં અર્જુનને જે થવાનું તે થઈ ગયું. પરંતુ શાસ્ત્ર ભવિષ્યમાં આવનારી પેઢીને માટે હોય છે. તેનો ઉપયોગ તમારા સૌના માટે જ છે.)

સંજય ઉવાચ
ઇત્યહં વાસુદેવસ્ય પાર્થસ્ય ચ મહાત્મનઃ ।
સંવાદમિમમશ્રૌષમદ્બુતં રોમહર્ષણમ् ॥૭૪॥

આમ મેં વાસુદેવ અને મહાત્મા અર્જુન (અર્જુન એક મહાત્મા છે યોગી છે, સાધક છે, નહિ કે કોઈ ધનુર્ધર, જે મારવા માટે ઊભો છે) આથી મહાત્મા અર્જુનના આ વિલક્ષણ અને રોમાંચકારી સંવાદને સાંભળ્યો. એનામાં સાંભળવાની ક્ષમતા કેવી રીતે આવી? આગળ કહે છે —

વ્યાસપ્રસાદાચ્છુતવાનેતદ્વારામહં પરમ् ।
યોગં યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્સાક્ષાત્કાથયતઃ સ્વયમ् ॥૭૫॥

શ્રી વ્યાસજીની કૃપાથી તેમણે આપેલી દિવ્ય દિષ્ટિથી મેં આ પરમ ગોપનીય યોગને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પ્રત્યક્ષ કહેતા સાંભળ્યા છે. સંજય શ્રીકૃષ્ણને યોગેશ્વર માને છે, જે સ્વયં યોગી છે અને બીજાને પણ યોગ પ્રદાન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે તે યોગેશ્વર છે.

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્બુતમ् ।
કેશવાર્જુનયો: પુણ્ય હૃદ્યામિ ચ મુહુર્મુહુ: ॥૭૬॥

હે રાજી ધૂતરાષ્ટ ! કેશવ અને અર્જુનના આ પરમ કલ્યાણકારી અને અદ્ભુત સંવાદને ફરીથી યાદ કરીને હું વારંવાર આનંદ અનુભવું છું. આથી આ સંવાદનું હંમેશાં સ્મરણ કરવું જોઈએ અને તે જ સ્મૃતિથી પ્રસન્ન રહેવું જોઈએ. હવે તેમના સ્વરૂપનું સ્મરણ કરીને સંજ્ય કહે છે –

**તच્ચ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્બુતં હરે : ।
વિસ્મયો મે મહાન् રાજનૃષ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ : ॥૭૭॥**

હે રાજનૂ ! ભગવાનના (જે શુભાશુભ બધાંનું હરણ કરીને સ્વયં પોતે શૈખ રહે છે તે હરિના) અતિ અદ્ભુત રૂપને વારંવાર યાદ કરીને મારા મનમાં આશ્વર્ય થાય છે અને હું વારંવાર આનંદિત થઈ જાઉં છું. પ્રભુનું સ્મરણ વારંવાર રટણ કરવાની વસ્તુ છે. અંતમાં સંજ્ય પોતાનો નિર્ણય આપે છે.

**યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ : ।
તત્ત્ર શ્રીવિજયો ભૂતિર્ધૂવા નીતિર્મતિર્મમ ॥૭૮॥**

રાજનૂ ! જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધર અર્જુન (ધ્યાન જ ધનુષ્ય છે, ઈન્દ્રિયોની દૃઢતા જ ગાંડીવ છે. અર્થાત્ સ્થિરતા રાખીને ધ્યાન ધરવાવાળો મહાત્મા અર્જુન) છે ત્યાં જ શ્રી – ઐશ્વર્ય વિજય છે, હાર નહિ, દૈવી વિભૂતિ અને આ ચર સંસારમાં અચ્યણ રહેનારી નીતિ છે. એવો મારો મત છે.

આજે ધનુર્ધર અર્જુન તો છે નહિ. આ નીતિ, વિજયવિભૂતિ તો અર્જુન સુધી જ મર્યાદિત રહી ગઈ ? શું તે ક્ષણિક અર્થાત્ (તત્કાળ નાશ પામનારી) હતી ? આ તો દ્વાપરમાં જ સમામ થઈ ગઈ ? પરંતુ આ વાત નથી. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું કે હું દરેકના હૃદયમાં વાસ કરું છું. તમારા હૃદયમાં પણ તે જ છે. અનુરાગ જ અર્જુન છે. અનુરાગ તમારા અંતઃકરણની, પ્રભુને પામનારી લગનનું નામ છે. જો આવો અનુરાગ તમારામાં છે તો સદાયે તમારો વાસ્તવિક વિજય છે અને અચ્યણ સ્થિતિ આપનારી નીતિ પણ સદા માટે રહેશે, નહિ કે ક્યારેક હતી. જ્યાં સુધી પ્રાણી રહેશે, પરમાત્માનો નિવાસ તેમના હૃદયમાં રહેશે. વિકળ આત્મા તેને પામવા માટે સદા ઉત્સુક રહેશે અને તેમાંથી જેના પર હૃદયમાં તેને પામવાનો અનુરાગ જાગશે તે જ અર્જુનની કક્ષાવાળો ભક્ત હશે. કારણ કે અનુરાગ જ અર્જુન છે. આથી, માનવમાત્ર તેનો સાક્ષી બની શકે છે.

નિર્ણય :

ગીતાનો આ અંતિમ અધ્યાય છે. શરૂઆતમાં જ અર્જુનનો પ્રશ્ન હતો કે પ્રભુ, હું ત્યાગ અને સંન્યાસનો લેદ અને સ્વરૂપ જાણવા ઈચ્છું છું. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણો આ પર પ્રચલિત ચાર મતોની ચર્ચા કરી હતી, એમાંથી એક યોગ્ય પણ હતો. આને મળતો નિર્ણય શ્રીકૃષ્ણો દર્શાવ્યો કે દાન, યજ્ઞ અને તપ કોઈ પણ કાળે ત્યાગી શકાય તેમ નથી. તે ઈચ્છા રાખનારાઓને પણ પવિત્ર કરવાવાળા છે. આ ગ્રાણેયનો સ્વીકાર કરીને આનાથી વિરોધી વિકારોનો નાશ કરવો જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે. આ જ સાત્ત્વિક ત્યાગ છે. ફળની ઈચ્છાની સાથે કરેલો ત્યાગ એ રાજસી છે અને મોહવશ નિયત કર્મનો ત્યાગ કરવો તામસી છે અને સંન્યાસ ત્યાગની ચરમ સીમા (અવસ્થા) છે. નિયત કર્મ અને ધ્યાનજનિત સુખ સાત્ત્વિક છે. ઈન્દ્રિયો અને વાસનાઓનો ભોગ રાજસી છે અને સંતોષજનક અભની ઉત્પત્તિ વગરનું દુઃખદ સુખ તામસી છે.

મનુષ્યમાત્ર શાસ્ત્રને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ કાર્ય થવામાં પાંચ કારણો છે. કર્તા (મન) પૃથક્ પૃથક્ કરાણ (જેના દ્વારા થાય છે. જો શુભ થાય તો વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ-દમ-કરાણ છે. અશુભ થાય તો કામ, કોધ, રાગ-દ્વેષ વગેરે કારણ હોય) વિવિધ પ્રકારની ઈચ્છાઓ તો અનંત છે. બધી પૂરી થઈ શકતી નથી. કેવળ એ ઈચ્છા પૂરી થાય છે કે જેની સાથે આધાર મળી જાય છે. ચોંચું કારણ છે આધાર (સાધન) અને પાંચમો હેતુ છે — દૈવ (પ્રારબ્ધ કે સંસ્કાર). દરેક કાર્ય થવામાં આ પાંચ કારણો જ છે. ઇતાં પણ જે કેવલ્ય સ્વરૂપ પરમાત્માને કર્તા માને છે, તે મૂર્ખબુદ્ધિવાળા યથાર્થ નથી જાણતા. અર્થાત્ ભગવાન નથી કરતો, જ્યારે પાછળ કહેલું છે કે અર્જુન, તું નિમિત્તમાત્ર બનીને ઊભો રહે. કર્તા-હર્તા તો હું છું. અંતમાં તે મહાપુરુષનો આશય શો છે ?

વાસ્તવમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચે એક આકર્ષણસીમા છે. જ્યાં સુધી માણસ પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તન કરે છે. ત્યાં સુધી તેને પ્રેરણા આપે છે અને જ્યારે તે ઉપર જઈને ભગવાનમાં સમર્પિત થઈ જાય છે ત્યારે તે ઈચ્છા

હદ્યપ્રવેશમાં રથી (સારથિ) થઈ જાય છે, પછી બધું ભગવાન કરે છે. આવા સ્તર ઉપર અર્જુન હતો, સંજ્ય પણ હતો અને બધાને માટે આ કક્ષામાં પહોંચવાનું વિધાન છે. માટે કોઈ અનુભવી મહાપુરુષ (સદ્ગુરુ)ના સાંનિધ્યમાં સમજવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

વર્ણવ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન ચોથી વાર લઈને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું. ઈન્દ્રિયોનું દમન, શમન, શાંતિ, એકાગ્રતા, શરીર-વાણી અને મનને ભક્તિ મુજબ તૈયાર કરવું. દેવી જાણકારીનો સંચાર, ઈશ્વરના નિર્ણય પ્રમાણે ચાલવાની શક્તિ વગેરે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ અપાવનારી યોગ્યતાઓ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠીનાં કર્મ છે. શૌર્ય, પીછે હઠ ન કરવી, બધા ભાવો પર સ્વામીભાવ, કાર્યમાં રત રહેવાની દક્ષતા વગેરે ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠીનાં કર્મ છે. ઈન્દ્રિયોનું રક્ષણ, આત્મિક સંપત્તિની વૃદ્ધિ વગેરે વૈશ્ય વર્ગનાં કર્મ છે અને પરિર્યા શૂદ્ર વર્ગનું કર્મ છે. શૂદ્રનો અર્થ જાતિવિશેષ નથી. શૂદ્રનો અર્થ છે અત્યજ્ઞ. અત્યજ્ઞ સાધક નિયત કર્મના ચિંતનમાં બે કલાક બેસીને દસ મિનિટ પણ પોતાનામાં રહી શકતો નથી. શરીર જરૂર બેહું છે, પરંતુ જે મનને ટકાવી રાખવાનું છે તે મન તો હવા સાથે વાતો કરે છે. આવા સાધકનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય ? તેણે તેનાથી ઉચ્ચ કક્ષા ધરાવતી વ્યક્તિઓની અથવા તો સદ્ગુરુની સેવા કરવી જોઈએ. ઉચ્ચ કક્ષાનો વિદ્યાર્થી પણ નીચલી કક્ષાના વિદ્યાર્થીને ભણાવી શકે છે. ધીમે ધીમે તેઓમાં પણ સંસ્કારોનું સિંચન થશે અને પછી ગતિ પકડી લેશે. આથી આ અત્યજ્ઞનું કર્મ સેવાર્થી જરૂર થાય છે. કર્મ એક જ છે. નિયત કર્મ, ચિંતન તેના કર્તાના ચાર વર્ગ – શ્રેષ્ઠી છે. અતિઉત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિભન. અને તે જ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર છે. મનુષ્ય પ્રમાણે નહિ, પરંતુ ગુણોના માધ્યમથી કર્મને ચાર ભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. ગીતાનો વર્ણવૃત્તાંત આમાં જ છું.

તત્ત્વ વિશે સ્પષ્ટતા કરતાં તેમણે કહ્યું કે અર્જુન, તે પરમ સિદ્ધિની વિધિ હું બતાવીશ, કે જે જ્ઞાનની પરાનિષા છે. વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ,

ધારાવાહી ચિંતન તથા ધ્યાનની પ્રવૃત્તિ વગેરે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ અપાવનારી બધી જ યોગ્યતાઓ જ્યારે પરિપક્વ થાય છે. કામ, કોષ, મોહ, રાગ-દ્રેષ વગેરે પ્રકૃતિમાં રહેનારી પ્રવૃત્તિઓ જ્યારે પૂર્ણ રીતે શાંતિ થઈ જાય છે, ત્યારે તે વ્યક્તિ બ્રહ્મને જાગ્રાવા લાયક થઈ જાય છે. તે જ યોગ્યતાનું નામ પરાભક્તિ છે. પરાભક્તિ દ્વારા જ તે બ્રહ્મતત્ત્વને જાણી શકે છે. તત્ત્વ શું છે? તો બતાવ્યું કે, હું જે છું. જે વિભૂતિઓથી યુક્ત છું, તેને જાણો છે, અર્થાત્ પરમાત્મા જે છે તે અવ્યક્ત, શાશ્વત, અપરિવર્તનશીલ, અલૌકિક ધર્મવાળો છે. તેને જાણો છે અને જાણીને તત્કાળ તે મારામાં સ્થિત થઈ જાય છે. આથી તત્ત્વ છે — પરમતત્ત્વ, નાહિ કે પાંચ-પચીસ તત્ત્વો. પ્રામિ થવાની સાથે જ આત્મા એ જ સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ જાય છે અને તે જ ગુણધર્મોથી યુક્ત થઈ જાય છે.

તત્ત્વ, પરમાત્મા અથવા ઈશ્વરનો વાસ બતાવતાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણો કહ્યું કે અર્જુન, ઈશ્વર બધા જ મનુષ્યોના હદ્યમાં વાસ કરે છે. પરંતુ માયારૂપી યંત્રમાં બેસીને લોકો તેમાં ભટકી રહ્યા છે. તેથી મને જાણી શકતા નથી. આથી અર્જુન, તું હદ્યમાં વસેલા તે ઈશ્વરના શરણો જા, તેનાથી પણ એક રહસ્યમય વાત એ છે કે મન, કર્મ, વચનથી તું મારા શરણમાં આવી જા. બધા જ ધર્મોને ત્યાગી દઈશ તો બધા જ ધર્મોની યોગ્યતા તારામાં આવી જશે પારિણામે હું તને પ્રામ થઈશ, તું મને પ્રામ થઈશ. આ રહસ્ય અનધિકારીને કહેવું ન જોઈએ અને જે ભક્ત નથી તેને પણ ન કહેવું જોઈએ. પરંતુ જે ભક્ત છે તેને અવશ્ય કહેવું જોઈએ. એનાથી અંતર રાખે તો પછી કલ્યાણ કેવી રીતે થાય? અંતમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણો પૂછ્યું, અર્જુન, મેં તને જે કંઈ કહ્યું તે બધું તે સાંભળ્યું? સમજ્યો? તારો મોહ નાશ પામ્યો કે નાહિ? અર્જુને કહ્યું, ભગવાન મારા મોહનો નાશ થયો છે. મારામાં હવે સ્મૃતિનો સંચાર થવા લાગ્યો છે. તમે જે કાંઈ કહો છો તે જ સત્ય છે અને હવે હું તે જ કરીશ.

જેણે આ બંનેનો સંવાદ સારી રીતે સાંભળ્યો છે તે સંજ્ય પોતાનો નિર્ણય આપે છે કે, શ્રીકૃષ્ણ મહાયોગેશ્વર અને અર્જુન એક મહાત્મા છે. તેમનો વાર્તાલાપ (સંવાદ) વારંવાર સ્મરણ કરીને હું આનંદ અનુભવી રહ્યો છું. આથી તેમનું સ્મરણ કરતાં રહેવું જોઈએ. ધ્યાન ધરતાં રહેવું જોઈએ. જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે, જ્યાં અર્જુન છે ત્યાં જ લક્ષ્મી (શ્રી) છે. વિજ્યવિભૂતિ અને ધ્રુવનીતિ પણ ત્યાં જ છે. દુનિયાની જે નીતિ આજે છે તે કાલે બદલાશે, પરંતુ પરમાત્મા તો ધ્રુવ છે. પરમાત્મામાં પ્રવેશ અપાવનાર ધ્રુવનીતિ પણ તે જ છે. જો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને દ્વાપરયુગની વ્યક્તિ-વિશેષ માની લઈએ તો, આજે નથી અર્જુન કે નથી શ્રીકૃષ્ણ, તમને ના વિજ્ય મળવો જોઈએ ન તો વિભૂતિ ! ત્યારે તો ગીતા તમારા માટે વ્યર્થ છે. પરંતુ નહિ શ્રીકૃષ્ણ એ યોગી હતા. અનુરાગથી ભરેલા હદ્યવાળા મહાત્મા જ અર્જુન હતા. તેઓ સદાયે રહેતા હતા અને રહેશે. શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો પરિચય આપતાં કહ્યું કે હું તો અવ્યક્ત છું. પરંતુ જે ભાવને હું પ્રામ કરું છું તે ઈશ્વર બધા જ હદ્યમાં નિવાસ કરે છે. તે સદેહ છે અને રહેશે. બધાએ તેના શરણે જવાનું છે. શરણે આવનાર જ મહાત્મા છે, અનુરાગી છે. અનુરાગી જ અર્જુન છે. તેના માટે કોઈ સ્થિતપ્રકાશ મહાપુરુષના શરણમાં જવું આવશ્યક છે, કારણ કે તેઓ જ તેના પ્રેરક છે.

આ અધ્યાયમાં સંન્યાસનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું કે સર્વસ્વનો ત્યાગ જ સંન્યાસ છે. કેવળ ભગવા ધારણ કરી લેવા એ જ સંન્યાસ નથી. પરંતુ તેની સાથે એકાંતમાં રહીને નિયતકર્મને પોતાની શક્તિ સમજીને અથવા તો સમર્પણની સાથે સતત પ્રયત્નો કરવા અનિવાર્ય છે. પ્રામિની સાથે સંપૂર્ણ કર્મોનો ત્યાગ જ સંન્યાસ છે, જે મોક્ષનો પર્યાય છે. તે જ સંન્યાસની પરકાણ છે.

**ॐ તત્સદિતિ શ્રીમद્ભાગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયં
યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે સંન્યાસ યોગો નામ
અષ્ટદશોऽધ્યાય: ॥૧૮॥**

આમ, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં સંન્યાસ યોગ નામનો અઠારમો અધ્યાય પૂરો થયો.

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દસ્ય શિષ્ય સ્વામી અડગડાનન્દકૃતે
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાયાઃ યથાર્થ ગીતા ભાષ્યે સંન્યાસ યોગો નામ
અષ્ટદશોऽધ્યાયઃ ॥૧૮॥

આમ શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનન્દજીકૃત
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય યથાર્થ ગીતામાં સંન્યાસ યોગ નામનો
અઠારમો અધ્યાય પૂરો થયો.

॥ હરિઃ ॐ તત્ત્વત् ॥